

החיים בכרומו | המציאות מורכבת יותר מהזיכרון

מאת גלעד מלצר

את הסיפור הבא סיפר לי סבי: בשטעטל שגדל בו בפולין, בפאתי עיר הפלך לודמיר, גר לו גוי אחד איום ונורא. אנטישמי גס ואלים שתחביבו העיקרי היה שיסוי כלביו ביהודים שהיו חייבים לעבור לפני ביתו בדרכם לבית הכנסת. עם תחילת מבצע ברברוסה, כאשר נכנסו הגרמנים לכפרצ'יק הזה, כמו במרבית אזורי הפלישה, פלוגות הסער המיוחדות, וגם "סתם" חיילים, לא חיכו לאיזה מבצע מאורגן - אלו יגיעו כמה שבועות אחר כך - והחלו מיד לחפש יהודים, לכנס, לבזוז, לאנוס ולרצוח. כמה יהודים שנסו לעבר היציאה מן הכפר שמעו לפתע קול קורא לעברם "ז'ידים - לכאן, מהר". ואחרי היסוסים מעטים, היהודים מיהרו והלכו לשם, לביתו של הגוי האיום בעל הכלבים, שהסתירם אצלו במרתף. המוניטין המפוקפק שלו עמד לו כששיקר לנאצים שסרקו את בתי הכפר.

כשהגרמנים המשיכו הלאה מזרחה, סיפק אוכל לארבעת היהודים "שלו", שפנו לברוח אל היערות, והאחד ששרד הגיע לארץ ועמו שרד הסיפור. הגוי האיום-הצדיק לא שרד. שנאתו ליהודים לא היתה אקסוקלוסיבית. את הנאצים (כמו גם את הסובייטים) הוא תיעב יותר בעוז, ואף נלחם בהם, ונהרג כפרטיזן, פטריוט פולני.

כשסיים סבי לדבר, כמו רבים מבני דורו ומבני הארצות והמחוזות הקרובים, הפטיר: "אבל הפולנים/אוקראינים/ ליטאים" היו יותר גרועים מהנאצים. למרות האפילוג הנחרץ, הצורך של סבי לספר את המעשה בגוי האיום-הצדיק נבע ככל הנראה מתחושתו, כאדם פשוט שעולמו ועברו חרבו, שהמציאות (כמו גם בני האדם) הרבה יותר מורכבת מהקוטביות המוסרית, המוסרנית בעצם, שבה נצבעה השואה במשך יותר מדור.

המאמר המרתק של החוקרת הפולנייה יואנה טוקרסקה-באקיר, "צדיקים רשעים, רשעים צדיקים", הפותח את **הכרך האחרון של כתב העת "דפים לחקר השואה"**, מעמיק ומרחיב את הדיון ביחסי יהודים-פולנים (ולהיפך) לפני ובמהלך הכיבוש הגרמני, באופן שמסבך ומעשיר את התמונה. טוקרסקה-באקיר, אנתרופולוגית בהכשרתה, ניסתה "להציג את הנושא בצורה שתמנע משתי ההכחשות". היא מתכוונת, כמובן, מן הצד הפולני ל"גרסה המקלה של ההיסטוריה", לפיה הפולנים מתכחשים לחלקם, הן האקטיבי והן הפאסיבי, בהשמדת היהודים; ומן הצד היהודי, "מתוך רפלקס של קורבן - שהיו בכלל צדיקים פולנים". זו משימה לא קלה, והיא קשה שבעתיים כאשר מחקר שכזה מתורגם מפולנית לעברית.

מחקרה מבוסס על מאות עדויות של יהודים ופולנים אשר שרדו את השואה ואשר נגבו על ידי "ועדות לתיעוד היסטורי" שהוקמו עם סוף הכיבוש הנאצי בכמה ערים מרכזיות בפולין. טוקרסקה-באקיר התמקדה באופן שבו השפה, שפת העדים - הסגנון, העגה, "הרטוריקה והפואטיקה של ההתבטאות", בחירת המלים - משקפת את תפישת המציאות ההיסטורית ואת "האחר", הקהילה, האירועים.

המאמר הוא מחקר ראשוני לקראת מה שהיא מכנה "היסטוריה של המנטליות", במקרה שלה "אנתרופולוגיה של דעה קדומה". זוהי קריאה להקשיב לקולות, לניואנסים, לאופני התבטאות ולביטויים אשר מצביעים (אך גם מסווים ומתחמקים) על האופן שבו קבוצה מייצרת את "האחר" והשונה; קריאה אשר מסבירה בקפלי ובכפלי לשון את מאווייה להקצותן ואולי אף להתעמר באותן "אחר".

המאמר של החוקר הגרמני מרטין הולר בוחן את השמדת הצוענים, המכונים גם בני הרום, תחת המנהל הצבאי הגרמני בשטחי ברית המועצות. בעוד מחקרי העבר על המדיניות והפעילות של הנאצים כלפי בני הרום במזרח נשענה רובה ככולה על מסמכים גרמניים, פתיחת עוד ועוד ארכיונים בשטחי ברית המועצות לשעבר איפשרה להולר קריאה חדשה, ביקורתית ומרובדת יותר של הרדיפה והרציחות. הולר מדגיש מספר נקודות שוני מהותיות: את היהודים רדפו מהרגע של הפלישה לברית המועצות, אל הרום הגיעו מאוחר יותר; נקודה שנייה: רבים מהצוענים נטמעו היטב באוכלוסיה המקומית, שאף הראתה כלפיהם סולידריות גבוהה יותר. אבל במהות מדובר באותה שנה, מדיניות ופרקטיקה, ו"מ-1942 ואילך היתה השמדתם של הצוענים הסובייטים באזורים הצבאיים מכוונת ושיטתית", הוא מסכם, "הן היהודים והן הצוענים נועדו להיעלם עד תוכם".

תרבותם של בני הרום היתה עד אחרי מלחמת העולם השנייה אוראלית, והמערכת הקהילתית שלהם (עד היום) מבוזרת, נטולת מרכז ואפילו מנהיגות ברמה ה"לאומית", וגם אקס-טריטוריאלית. מכלול גורמים זה עמד להם לרועץ במאבק על הזיכרון. לעומת זאת, ליהודים, אלו ששרדו, ואלו בעיקר בארצות הברית ובארץ ישראל, שקלטו את השורדים, היתה מסורת כתיבה עניפה (ספרותית, מחקרית, ביוגרפית) להישען עליה כבר ב-1948 במרכזים תרבותיים ולאומיים (בישראל, ארצות הברית וגם בברית המועצות, אם כי שם הסיפור, ובעיקר היכולת ל"ספר את הסיפור" היו בעייתיים יותר). את מקומם של ספרות הזיכרון, התיעוד והמחקר בין תום המלחמה ועד משפט אייכמן ב-1961 בוחן מחקרה המקיף של **ענת ליבנה**, "די לנו בזעקת נושאים ובגבורת אחרונים".

זהו מחקר יסודי וחשוב הדין בכל חלקי המערכת הכותבים (ניצולים, סופרים ומשוררים, ומעט מאוד חוקרים), ההוצאות לאור (ה"תנועתיות" - אשר התמקדו במעשי אנשיהם במחטרות ובמרירות, יותר בגבורה ופחות בשואה, יד ושם, שהחלה להקים תשתית מחקרית ותיעודית כגון פנקסי קהילת, קבצי מחקרים, וההוצאות הפרטיות שאליהן התנקזו לא מעט ניצולים שרצו לפרסם את זיכרונותיהם), וברקע - המבקרים, התקשורת והציבוריות הישראלית ויחסה לשואה וזכרה. שלא במפתיע, בשנים הראשונות המערכת הפנתה עורף לרצונם של לא מעט ניצולים להפיץ את סיפורם, והעדיפה להדגיש את עלילות הגבורה של המעטים שלחמו או מרדו. רק לקראת תחילת שנות ה-60 הציבור היה מוכן להקשיב לאלו שבאו "משם". הבמה היתה מוכנה למשפט אייכמן.

דפים לחקר השואה - מאסף כ"ד. עורכים: שרה בנדר, עמוס גולדברג, שרון קנגיסר-כהן. מו"ל: בית לוחמי הגיטאות; המכון לחקר תקופת השואה, אוניברסיטת חיפה, 60 שקלים